

кандидат філологічних
наук, заступник директора
Харківського літературного
музею з наукової роботи

МИКОЛА КУЛІШ ТА ІВАН ДНІПРОВСЬКИЙ: ДІАЛОГ КРІЗЬ ЧАС

На сьогодні творчість Миколи Куліша стала об'єктом багатьох літературознавчих розвідок (варто згадати прізвища таких дослідників, як Я. Голобородько, Л. Танюк, Т. Плахтій, В. Панченко, А. Матющенко та ін.). Одними з найбільш ґрунтовних джерел до вивчення біографії М. Куліша є студії Н. Кузякіної «Доля Миколи Куліша» [5] та «Ув'язнений за суворою ізоляцією...» [6]. Головною стратегією дослідниці стало проведення паралелі між долями Миколи Куліша та Івана Дніпровського, його друга ще з юнацьких років. Порівнюючи вчинки митців у тій чи іншій життєвій ситуації, Н. Кузякіна часто оцінює їх не на користь Дніпровського. Не ставлячи за мету заперечувати висновки дослідниці, вважаємо актуальним зіставити окремі фрагменти життєпису двох визначних митців Розстріляного Відродження, залучаючи як відомі, так і неопубліковані досі джерела. Зокрема, ідеться про архів Івана Дніпровського, що зберігається в Харківському літературному музеї.

У цілому історики літератури неодноразово зверталися до епістолярію Івана Дніпровського: було опубліковано його листи, які Аркадій Любченко вивіз на еміграцію разом зі своїм архівом, та листи Куліша до Дніпровського [4, 8, 9, 10], дещо з листування письменника збереглося в різних фондах Інституту рукопису НБУВ, але більшу частину архіву – рукописи творів, листи, документи, книжки з автографами, фотографії й інше – протягом усього життя зберігала вдова Дніпровського, мовознавець Марія Михайлівна Пилинська (1898–1976), котра жила та працювала в Харкові. Частину матеріалів вона у 1968–1970-х роках передала до ЦДАМЛМ України, решта архіву протягом 1990–2000-х років потрапила до Харківського літературного музею (далі – ХЛМ), де зберігається до сьогодні, хоча предметом текстологічного та літературознавчого опрацювання стала лише нещодавно [12].

В історії товаришування Куліша та Дніпровського (у листуванні – Кляуса та Жана) можна віднайти багато суперечливих моментів, одним із яких є взаємини з жінками. Н. Кузякіна пише про те, що знакові для долі обох юнаків романи зав'язалися 1913 р. в Олешках. Обставини, в яких вони розгорталися, дуже подібні: Куліш закохується в Антоніну Неввель, у родині якої мешкав на той час, а Дніпровський – у невідому нам досі «дочку квартирної хазяйки». Про ці події йдеться в щоденникових записах Дніпровського під назвою «Марія» [3], на які посилається Н. Кузякіна у розвідці «Доля Миколи Куліша». Дослідниця цитує уривок із щоденника, де Дніпровський згадує своє юнацьке (у 17-річному віці) кохання «*таке страшне і трагічне*», та доходить висновку, що в стосунках молодої пари «*замість кохання з кожним місяцем виростає ненависть і прагнення помсти, «романтична» дружина починає багаторічне переслідування, стосунки стають містечковим варіантом «достоевщини» і доходять до гидотного фіналу*» [5, с. 78], під яким авторка розуміє вбивство дружини. Про цей «гидотний» фінал Дніпровський нібито розповів Кулішеві під час однієї з зустрічей, коли друзі чимало випили [5, с. 140], але документального підтвердження розмови не існує. Беззастережних доказів скоєння вбивства немає і в щоденнику «Марія»; Н. Кузякіна посилається також на художній конфлікт оповідання «В тумані» (остаточна назва – «Злочин без кари»), де головний герой убиває дружину [2, с. 108–144]. Однак, на нашу думку, зізнання п'яного Дніпровського у вбивстві дружини скоріше належить до сфери поширених легенд, як і згадка у мемуарах Антоніни Куліш, нібито письменник був сексотом ДПУ [7, с. 734],

принаймні, доки документально не буде доведено зворотне. На сьогодні доля першої дружини Івана Дніпровського достеменно невідома.

Геть інакше оцінює Н. Кузякіна шлюб Миколи Куліша: якщо Дніпровським у коханні, на її думку, керувало бажання грати роль романтичного лицаря, котрий, не розібравшись у характері та психології своєї обраниці, відразу кинувся робити фатальні вчинки, то між Миколою й Антоніною виникає справжнє почуття. Задля справедливості дослідниця наводить думку опитаних нею земляків драматурга: *«Деяким олешиківським жінкам, які знали тоді Куліша, згодом здавалося, що йому, мовляв, довелося одружитися з Тосею Неввель «на знак вдячності» і «через свій бідацький стан» бездомної людини»* [5, с. 75], однак підкреслює, що в цих стосунках Микола виявив похвальну стриманість. Навіть зустрівши опір батьків Тосі одруженню, він чекав на можливість укласти шлюб, на відміну від Жана, який *«...надривно грав у пристрасне кохання, в лицаря-рятівника й зазнав жорстокої поразки. Куліш щиро кохав і терпляче чекав можливості довести свої почуття. Тоді могло здатися, що Микола, без сумніву, виявив людську порядність і надійність стосунків. Та чи правильним був його вибір? Майбутнє ще поставить йому це запитання...»* [5, с. 78]. Як бачимо, навіть погоджуючись, що Куліш згодом зазнав розчарувань у своєму коханні до Антоніни, Н. Кузякіна беззастережно тримається не підтвердженої, але такої вражаючої версії з убивством, яке скоїв Дніпровський, і дає негативну оцінку Жану на користь Кляуса.

Коректно й виважено пише Н. Кузякіна про роман М. Куліша та Олімпіади Корнеєвої-Маслової; у світлі цих взаємин М. Куліш не виглядає для дослідниці ані донжуаном, ані порушником святості родинних уз. Натомість про інтимне життя Дніпровського дослідниця говорить доволі ущипливо, наприклад, змальовуючи переїзд письменника з Кам'янець-Подільського до Харкова: *«Спочатку Дніпровський жив одинаком, красувався в інтрижках, і Куліш не на жарт йому погрожував, що той прийме смерть від жінки. Та незабаром одружився, в кімнаті з'явилася метка, коротко стрижена, чорноока Маруся (Марія Михайлівна Пилинська) з молодшою сестрою Оленкою, яку Куліш незмінно називає «друг-Ленчик». «Жінки» Жана – так їх усі дружньо звали – внесли в його життя затишок і лад, хоча звичок своїх він не змінив, і захоплення раз у раз урізноманітнювали його життя»* [5, с. 239].

Наскільки численними були інтрижки Дніпровського, зараз сказати напевне теж неможливо, як і довести сексуальний характер тих чи інших взаємин. Скажімо, Л. Скорина, розкриваючи маловідомі сторінки з кам'янецького періоду життя письменника, основну увагу відводить стосункам Дніпровського з письменницею Ольгою Ковалівською, листування з якою зберглося в паперах митця (нині у фонді Дніпровського в ЦДАМЛМ України) [11]. Тривало воно впродовж шести років – від 1922 до 1928-го, припадаючи на той час, коли Дніпровський уже жив разом з Марією Пилинською (від 1923 р.). Можна припустити, що Ковалівська належала до небагатьох «великих» захоплень Дніпровського, адже інші листи, що зберігаються в архіві письменника в ХЛМ, засвідчують: жінки справді закохувалися в Жана, однак бажаного відгуку в його серці не знаходили. Можливо, силу пристрасті притлумлювала серйозна хвороба (сухоти), але певніше, всю теплоту й ніжність Дніпровський віддавав дружині та «своїнці», як ніжно іменується в листах Олена Пилинська-Чілінгарова – сестра М. Пилинської. *«Моя двуєдина дружина, моє двуєдине кохання!»* – так називає сестер Пилинських Іван Данилович у листі від 27 вересня 1925 року (ХЛМ. – РП–249/1–2). Як відомо, життя втрьох не було великою рідкістю для богемного письменницького середовища 1920-х років (згадаймо хоча б Валер'яна Поліщука, приятеля Дніпровського ще з Кам'янець-Подільського, який жив у такому своєрідному шлюбі з сестрами Конухес), однак достеменно стверджувати щось у таких питаннях видається некоректним.

Показовим є епізод стосунків Дніпровського з жінкою, котра в листуванні підписувалася псевдо Тассія (особа не встановлена). Навесні 1927 р. у письменника, який перехворів на за-

палення легень, загострилися сухоти і він виїхав на лікування до Ялти, а пізніше – до тубсанаторію в Бобровиці поблизу Чернігова. Саме там у нього зав’язався роман із лікаркою, багато листів якої знаходимо в фондах ХЛМ. Листування свідчить, що ці стосунки коханці оцінювали геть по-різному. Якщо почуття жінки й не було глибоким, їй, напевне, імпонувала думка про зв’язок із відомим письменником. Перші листи після розриву сповнено типових емоційних вигуків і звинувачень, однак пізніше Тассія неодмінно цікавиться не лише здоров’ям Дніпровського, а й творчістю, виданими книжками, постановками п’єс тощо (лист від 22 жовтня 1927 р.; ХЛМ. – НДФ–7779/1–4). Водночас зі змісту листів можна констатувати, що Дніпровський не хотів підтримувати цих стосунків і всіляко уникав жінки після короткого спалаху пристрасті. Згадка про чотири з половиною дні в одеському готелі «Імперіаль» свідчить про те, що Тассія відвідала драматурга під час його перебування в місті на репетиціях п’єси «Яблуневий полон», однак це не надихнуло Дніпровського розвивати роман. Усі його думки, якщо вірити листам до Марії Пилинської, були «на скелях» – він мріяв тільки про те, щоб швидше закінчити остаточний варіант п’єси і виїхати до Кам’янця-Подільського, де мешкали батьки сестер Пилинських.

Отож, не применшуючи чоловічої привабливості Івана Дніпровського, слід визнати, що чутки про його походеньки були дещо перебільшеними. Додаймо сюди розкріпаченість періоду сексуальної революції перших пореволюційних десятиліть, усвідомлення родини як комуни, і не доведеться дивуватися, що митці того часу не робили трагедії з порушення патріархальних норм. Це, до речі, позначилося й на вихованні дітей.

Взаємини з дітьми – окремий малодосліджений аспект вивчення біографії Куліша та Дніпровського. Від першого шлюбу Іван Данилович мав дочку Валю, у шлюбі з Марією Пилинською дітей не було. Валя виховувалася в сестри Дніпровського Ганни, пізніше замешкала в Харкові в будинку «Слово» разом із родиною батька. Ще школяркою Валя потоваришувала з Ольгою (Льолею, Лелекою) Куліш, і обидва батька в період дорослішання дочок переживали схожі турботи, про які Микола Куліш виразно писав у листах до Дніпровського і Марії Пилинської: *«Любий! Будь мудрим батьком, і нехай собі дівчина живе, коли вже почала жити. Життя навчить, як жити, краще за нас (як і нас воно вчило, пам’ятаєш?). Дівчина вона здорова і дорогу свою знайде. У мене теж, як тобі відомо, є така Лелека, і вона теж почала літати надто далеко. Ну впаде, удариться, заб’ється – зате навчиться літати»* (лист від 25 жовтня 1934 р.) [8, с. 572].

Подібна батьківська терпимість, безперечно, була інспірована власним, часто гірким, життєвим досвідом, необхідністю притлумлювати любовні почуття або боротися з миттєвою пристрастю. Відтак мусимо сказати про ще одну легенду, присвячену взаєминам Миколи Куліша та Марії Пилинської. Сюжет їхнього роману інтерпретує сучасний дослідник І. Бондар-Терещенко: *«Так, яскравим прикладом дружніх і майже дружніх стосунків у комуністичній спільноті радянських письменників слугує історія адюльтеру Миколи Куліша і Марії Пилинської, що в джерелах так і не витворилась на історію «зоряного» кохання, оскільки влада лише негласно дозволяла сімейну зраду, не підтримуючи її в офіційному житті»* [1, с. 460].

Припущення, ніби між дружиною Жана і Кляусом був роман, І. Бондар-Терещенко робить на підставі листів Куліша з Кисловодська, де той лікував хворе серце (листи зберігаються в ХЛМ і були опубліковані в журналі «Український засів» (1993, № 2)). Скажімо, у листі від 26 жовтня 1934 р. Куліш нарікає на мовчанку з боку Тоті (М. Пилинської) і виливає свої почуття в поетичних рядках: *«А я все дивлюся на зоряного лебедя. О сьомій годині вечера він тут у зеніті – летить над моєю битою головою далі на південь. На сході підноситься холодний зимовий Оріон. А на голові моїй щоранку більшає інею. Іней, Тота! Клянуся і... констатую. Не більше. Журитися не хочу. Ну й нехай собі іней. Аби серце було червоне й гаряче. Хоч і порочне, аби червоне й гаряче. Мене іноді ще охоплює такий настрій, що хочеться увіткнути серце, як червоний бант, в кишеню мого піджака й ходити собі посміхаючись. Ну? Хочете, щоб я вам*

цю квітку пришилив? Будь ласка!...» (ХЛМ. – РП–370/1–2).

Якби поставити собі за мету віднайти інші докази роману, можна було б простежити появу дискурсу «тьоті Марусі» в листах Куліша до Дніпровського. Закономірно, що після того, як родини оселилися поряд в будинку «Слово», їхні взаємини стали ближчими. Від 1932 р. Куліш починає згадувати й «цілувати» в листах «тьотю Марусю»: *«Повернувся з Кисловодська і пишу. Був би написав з Кисловодська, та не знав, де ти..., а вчора нарешиті довідався од жінок..., що ти в Кам'яниці, був трохи підупав на здоров'я, а зараз поправився, бо тьотя Маруся, до котрої я, до речі, ставлюся з величезним почуттям приязні, симпатії й завжди казав і казатиму, що це прекрасна людина, тим паче, гм... жєницина... годує тебе Гогою і Магогою, і ти од них поправляєшся і «растьош, ка-ак дом»». Лист цей від 19 жовтня 1933 р. завершується геть грайливим пасажем: *«Справлю собі пальто. Куплю нову кепку і нарешиті почну «ухаживать» за жєницинами. Чуєте, тьотя Маруся?»* [8, с. 559–560].*

У цей час хвороба Дніпровського (туберкульоз горла) фатально загострилася: кінець 1933 р. він провів поблизу Сухума в Абхазії, а з квітня 1934-го перебував в Одесі, в санаторії ім. Іванова, який справив на драматурга найгнітючіше враження з усіх лікувальних закладів. Тон його листів розчарований і зневірений: *«А взагалі мені все настогидло... [...] Мені неприємно і важко, бо таке лікування собаче, як у мене, може бути дійсно у покинутого, ізольованого і знищеного «класового ворога». Тільки»* (лист від 9 травня 1934 р.; ХЛМ. – РП–2263). Безперечно, ці останні роки життя чоловіка вимагали від Марії Пилинської надзвичайних емоційних зусиль і, зрозуміло, що друг Кляус разом із дружиною Антоніною Іллівною намагалися всіляко її підтримати. Зокрема, у листі від 24 квітня 1934 р. Куліш згадує про від'їзд Дніпровського до Одеси: *«Повертавишся з вокзалу, помітив (їхали вже автобусом!), що тьотю Марусю беруть плачі. То я заскочив по дорозі в оргрозподільник, купив дві пляшки і закликав тьотю до нас обідати. Сиділи утрьох і згадували тебе теплим словом – до дна пляшок. Чи не гикалось тобі? Бо я весь час приказував: легенько хай гикнеться нашому Жанові... і приказував так, аж поки сам почав... легенько гикати»* [8, с. 562].

Удавано бадьорий тон листа Кляуса погано приховує те, що в його житті теж насуваються незворотні події: влітку 1934-го його виключили з партії, відмовили у вступі до новоствореної Спілки радянських письменників України. Попри це, він намагається знайти кошти для продовження перебування Дніпровського в Одесі, а пізніше добуває йому путівку в Ялту, хоча здоров'я самого Куліша в цей час не краще (*«Лікариха заборонила мені ходити навіть на «храм воздуха»»* [8, с. 573]). Н. Кузякіна вважала, що Дніпровський безжалісно використовував Куліша: *«Незабаром Дніпровський, помираючи від туберкульозу, теж не пожалів друга, – хоча свого часу признався, коли дістав завдання від ГПУ стежити за ним. Хворий широко користувався безумовною підтримкою Куліша, особливо щодо санаторних путівок, і теж поклав на його плечі останній тягар. Коли Дніпровський помер у Ялті 1-го грудня 1934 року, Куліш поїхав у Крим і супроводжував його тіло, і готував разом із дружиною похорон. А прийти вже не зумів – так на вулиці його й заарештували»* [6, с. 438]. Із цього твердження опосередковано випливає, ніби арешт Куліша перед похороном Дніпровського запланував... сам Дніпровський, що, звісно, звучить абсурдно.

Видається, що рахувати провини письменників один перед одним – не надто продуктивний шлях для вивчення історії того трагічного періоду. Слід визнати, що безперечно правих чи винуватих не було і не могло бути, відповідно оцінювати вчинки діячів Розстріляного Вродження з сучасної перспективи слід дуже виважено. Микола Куліш та Іван Дніпровський, попри розглянуті в нашій статті та інші, не згадані тут, суперечності, лишаються для нас представниками однієї когорти митців, котрі часто в нелюдських умовах творили новітню модерну українську культуру. На суто життєвому рівні їхні взаємини можна означити не як полеміку, а як діалог, актуальний для подальших досліджень літературного побуту 1920–30-х рр.

Література:

1. Бондар-Терещенко І. Інтимна топографія радянської України 1920–30-х років. Дружини й коханки / Ігор Бондар-Терещенко // Бондар Терещенко І. У задзеркаллі 1910–30-х років. – К. : Темпора, 2009. – С. 455–474.
2. Дніпровський І. Злочин без кари // Дніпровський І. Твори / Іван Дніпровський. – Харків : Рух, 1933. – Т. 1. – С. 108–144.
3. Дніпровський І. Марія. Щоденник / Іван Дніпровський // ЦДАМЛМ України. – Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. 193. – 7 арк.
4. «Дорогий Аркадію». Листування і архіварія літературного середовища України 1922–1945 рр. / упор. Леся Демська-Будзуляк. – Львів : Класика, 2001. – С. 49–50, 63–68, 134–136, 137–139.
5. Кузякіна Н. Доля Миколи Куліша / Наталя Кузякіна // Кузякіна Н. Траєкторії долі. – К. : Темпора, 2010. – С. 22–421.
6. Кузякіна Н. «Ув'язнений за суворою ізоляцією...». З роздумів над долею Миколи Куліша // Кузякіна Н. Траєкторії долі / Наталя Кузякіна. – К. : Темпора, 2010. – С. 422–449.
7. Куліш А. Спогади про Миколу Куліша / Антоніна Куліш // Куліш М. Твори : У 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 695–753.
8. Куліш М. Листи до Івана Дніпровського // Куліш М. Твори : У 2 т. / Микола Куліш. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 490–574.
9. Лисенко І. Епістолярна спадщина Івана Дніпровського / Іван Лисенко // Березіль. – 1995. – № 3/4. – С. 166–176.
10. Листи Івана Дніпровського до Аркадія Любченка ; Листи Івана Дніпровського до Миколи Куліша // Ваплітянський збірник / за ред. Юрія Луцького. – 2-е вид., доп. – КІУС, Мозаїка, 1977. – С. 215–221, 222–225.
11. Скорина Л. «Зойки розбитого життя...». Сторінками епістолярної спадщини І. Дніпровського / Людмила Скорина // Березіль. – 2000. – № 1/2. – С. 179–183.
12. Трофименко Т. Неопублікований епістолярій Івана Дніпровського (на матеріалах Харківського літературного музею) / Тетяна Трофименко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – № 989. Серія: Філологія. – Вип. 63. – С. 138–142.

Анотація

**Т. ТРОФИМЕНКО. МИКОЛА КУЛІШ ТА ІВАН ДНІПРОВСЬКИЙ:
ДІАЛОГ КРІЗЬ ЧАС**

У статті розглядаються окремі факти взаємин двох чільних митців Розстріляного Відродження – Миколи Куліша та Івана Дніпровського. Їхні долі були пов'язані від юнацьких років до самої смерті. У дослідженні використані матеріали з фондів Харківського літературного музею.

Ключові слова: Микола Куліш, Іван Дніпровський, листування, Харківський літературний музей.

Аннотация

**Т. ТРОФИМЕНКО. НИКОЛАЙ КУЛИШ И ИВАН ДНИПРОВСКИЙ:
ДИАЛОГ СКВОЗЬ ВРЕМЯ**

В статье рассматриваются отдельные факты взаимоотношений двух выдающихся представителей Расстрелянного Возрождения – Николая Кулиша и Ивана Днипровского. Их судьбы были связаны с юношеских лет и до самой смерти. В исследовании используются материалы из фондов Харьковского литературного музея.

Ключевые слова: Николай Кулиш, Иван Днипровский, переписка, Харьковский литературный музей.

Summary

**T. TROFIMENKO. MYKOLA KULISH AND IVAN DNIPROVSKYI:
A DIALOG THROUGH TIME**

The article presents few aspects of the relationships between Mykola Kulish and Ivan Dniprovskyi, the leading figures of the Executed Renaissance. Their lives were connected since their young age till death. The research is based on the materials archived in the Kharkiv museum of literature.

Key words: Mykola Kulish, Ivan Dniprovskyi, correspondence, Kharkiv museum of literature.